

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.1-051 (477) «18» М.Костомаров : 94 (37-11)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).481](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).481)

МАЛОВІДОМИЙ М. КОСТОМАРОВ: ВІЗАНТІЙСЬКІ НОТАТКИ МІЖ НАУКОЮ, ПУБЛІЦИСТИКОЮ ТА БЕЛЕТРИСТИКОЮ

Олег Файда

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)
e-mail: oleg_faيدا@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3110-916X>

У статті досліджено науково-публіцистичну спадщину історика з огляду на формування уявлень про візантійську цивілізацію. Аналізується зміст першої магістерської дисертації, де засвідчено загальне знайомство з роллю імперії в історії Русі. З'ясовано костомарівську візію всесвітньо-історичної ролі держави роменів у програмному документі Кирило-Мефодіївського братства. Характеризується заглиблення в історію протиостояння Римської та Константинопольської кафедр, вивчення діяльності патріарха Фотія. Виявлено, що сліди звернення до візантійської тематики прослідковуються у рецензії, драматичному творі та подорожніх нотатках М. Костомарова.

Ключові слова: Микола Костомаров, Візантійська імперія, Фотій, слов'яни, Костянтин Багрянородний

Один із стовпів національного історіописання Микола Костомаров (1817-1885) асоціюється із текстами, які у державно-політичному та географічному вимірах окреслені в трикутнику Україна-Русь, Московія-Росія та Річ Посполита-Польща (а також інші слов'янські терени). Втім, прискіпливіший погляд щодо наукової, особливо науково-публіцистичної спадщини Миколи Івановича, дозволяє констатувати – відомий слобожанець спроможний здивувати широтою наукових і навколонаукових зацікавлень. Майже непомітно у творчому доробку інтелектуала розпоширилася дешиця матеріалів, поєднаних зверненням до головного духовного орієнтира України-Русі – держави над Босфором, яку історики назвали Візантією. Нещодавно наукова громадськість святкувала 200-ліття від народження Миколи Костомарова, ювілей з новою силою актуалізував інтерес до знакової постаті. У зв'язку з активним процесом відродження візантинознавчих студій в Україні, було б доречно заповнити лакуну в дослідженні творчості історика.

У сформульованому ракурсі проблема не досліджувалася. Разом з тим, у низці наукових праць аналізувалися окремі твори М. Костомарова, де заторкувалася візантинознавча тематика. Різні аспекти життєвого шляху та творчого доробку М. Костомарова охарактеризовані у масштабному довідковому виданні за загаль-

ною редакцією В. Смолія¹. Енциклопедичні гасла стисло розкривають зміст публікацій вченого, або ж акумулюють інформацію за певними сферами та напрямками його діяльності, характеризують суспільні інституції та персоналії, з якими він співпрацював. Що ж стосується окремих праць історика, то найбільшу дослідницьку увагу привернув текст його незахищеної магістерської дисертації. Побічно торкалися питань, які нас цікавлять, Л. Тимошенко², В. Міхеєва³, Ю. Пінчук⁴, О. Левицька⁵ й ін. Натомість праця, присвячена Константинопольському патріарху Фотію, незаслужено позбавлена дослідницької уваги, як правило констатується її наявність у творчому доробку з ремаркою, що у спадщині М. Костомарова «твір посідає особливе місце..., оскільки належить до загальної історії»⁶.

Метою статті є з'ясувати значення візантинознавчої тематики у творчому доробку М. Костомарова, насамперед у науково-публіцистичних працях історика. Основні завдання полягають в окресленні кола робіт, в яких дослідник звертається до епізодів з історії Візантії, аналізі змістовного наповнення цих звернень та їх наукової вартісності, формулюванні дослідником «особистого» узагальненого образу історії імперії ромеїв.

Більшість із публікацій, які становлять основну джерельну базу статті, не належать до категорії академічних текстів. Слідом за М. Грушевським, загалом їх можна умовно зарахувати до науково-публіцистичних робіт. Михайло Сергійович, який добре знався на доробку М. Костомарова, ініціював ще наприкінці 1920-х рр. публікацію цих робіт, мотивуючи необхідністю оприлюднити величезний пласт малознаного доробку для дослідників. Значення публіцистичних і полемічних писань, критичних оглядів й апологій не лише в їхній ролі доповнення наукових творів історика. «Вони часом резюмують і дають синтез його наукового дослідження далеко ясніший і виразніший, ніж його наукові розвідки»⁷, – стверджував М. Грушевський. Видавець вдався, на перший погляд, до дещо парадоксального припущення, що станом на 1928 р. такі писання були гідні більшого інтересу, аніж вузько наукові студії. Не забув укладач добірки згадати, що інколи полемічний запал не свідчив на користь Костомарова. «Він не свobodний був від певних дивацтв, від бажання підчеркнути свою індивідуальну самостійність своїм консерватизмом, або може так висловлюсь – *візантизмом*, всупереч ліберальним і радикальним поглядам»⁸, – наголошував М. Грушевський.

Звернення до візантійської історії передбачала тематика першої збереженої наукової публікації М. Костомарова – роботи студента Харківського університету для

¹ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енцикл. довід. / За заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.

² Тимошенко Л.В. Магістерська дисертація Миколи Костомарова про Берестейську унію // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Історія. 2001. Вип. 56. С. 88-92.

³ Міхеєва В.В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833-1844). Харьков: Издатель Тимченко А.Н., 2007. 240 с.

⁴ Пінчук Ю.А. Слобожанщина – місце народження й становлення М.І. Костомарова як історика // Вибрані студії з костомарознавства. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. С. 131-134.

⁵ Левицька О. Переосмислення змісту та значення першої дисертації М.І. Костомарова «Про причини і характер унії в Західній Росії» // Схід. 2015. № 3. С. 38-44.

⁶ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості... С. 333.

⁷ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. Київ: Держ. вид-во України, 1928. С. V.

⁸ Ibidem.

отримання ступеня магістра історичних наук. Претендент на ступінь сам обрав тему – «О причинах и характере унии в Западной России» і весною 1841 р. подав текст для розгляду на факультет⁹. Наприкінці осені декан 1-го відділу філософського факультету П. Гулак-Артемовський наклав резолюцію про дозвіл публікувати працю, хоча сам не вважав за необхідне дозволяти захист. Професора турбувала доцільність оприлюднювати навіть заголовок роботи, з причини її «близости к современным событиям»¹⁰. Очевидно, декан не бажав актуалізувати у суспільній свідомості болючі питання, пов'язані із процесом «воссоединения» вірних унійної Церкви із православною, яке завершилося 1839 р., зокрема і в частині українських губерній імперії.

У 1842 р., в час, коли дисертація перебувала в друці, претензії до тексту з'явилися поза університетським середовищем. Невдоволення висловив недавно призначений архієпископ Харківський та Охтирський Інокентій (Борисов). Здобувач наукового ступеня у супроводі декана історико-філологічного факультету здійснив візит ввічливості до місцевого владики. Архієрей розповів, що роботу читав і виокремив для себе кілька місць, «что лучше было бы, если бы их не было». Зокрема, зауваження стосувалося трактування відносин між двома ключовими патріаршими кафедрами середини XI ст. – Константинопольською і Римською. На думку Інокентія (Борисова) М. Костомаров несправедливо оцінив суперечку як результат владолюбства обох ієрархів. На сторінках автобіографії коротко резюмована думка архієпископа з цього приводу: «О папе можно так говорить, но о патриархе не следует»¹¹. Попри запевнення владики, що його позиція має лише характер наукової дискусії, а не цензурної заборони, захист відклали. Невдовзі з Петербурга прийшов припис міністра народної освіти С. Уварова знищити всі примірники роботи, а здобувачу дозволити написати іншу дисертацію.

Все ж окремі екземпляри вціліли. Зокрема, у збірнику, впорядкованому М. Грушевським, дисертація була надрукована із примірника харківської університетської бібліотеки¹². У пізніші роки життя М. Костомаров, як зауважив М. Грушевський, висловлювався про ту роботу без особливого жалю та поваги, констатуючи низький рівень тексту. Однак, попри нищівну характеристику, М. Грушевський вважав роботу цікавою як справу «історичного досліду», який «яс-краво ілюструє той історичний багаж і методологічні засоби, з котрими молодий Костомаров пускався в свою наукову путь, вибравши історію своїм фахом»¹³.

Звернення до проблем історії Візантії передбачала тематика роботи. У першому розділі подано хронологічний екскурс в історію становлення та розвитку християнства на теренах Русі від кінця X ст., насамперед характеризується перебіг взаємовідносин Київської митрополії із Католицькою церквою. Ключова причина унії, на думку М. Костомарова, крилася у «разделении (курсив мій. – Авт.) церквей». Використане автором формулювання могло контрастувати, адже велика частина дослідників у XIX ст., які писали на церковно-історичну тематику в Російській імперії, вживатимуть щодо відомих подій 1054 р. термін «отделение», в розумінні тракту-

⁹ Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Київ: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1990. С. 452.

¹⁰ Ibid. С. 454.

¹¹ Костомаров Н.И. Автобиография... С. 457.

¹² Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова... С. VI.

¹³ Ibid. С. VII.

вання відокремлення Західної церкви від Східної. На думку М. Костомарова розкол між церквами породив політичне протистояння між Імперією та Заходом, яке перенеслося в країни, підпорядковані в церковному відношенні обом престолом. Автор дисертації окреслив основні складові впливу ромейської цивілізації на середньовічну Київську державу: «Русь, получив христианство от Греков, заимствовала вместе с ним и временные их понятия; с религией перешла к нам греческая иерархия; мы стали не чужды отношениям Греков и к другим державам; народные празднества и отечественные воспоминания Византии стали нашим достоянием, чудесное избавление Византии от неверных торжествовали мы как свое собственное; град Константина называли по преимуществу царским городом – Царь-град; летописи включают в свои страницы происшествия Византийской империи, как собственной страны; вера наша была прямо под надзором Греков, ибо митрополиты всероссийские в первый период нашего христианства были большею частью Греки»¹⁴. М. Костомаров вважав, що за такого потужного впливу ворожість візантійців до Західної церкви автоматично успадковувалася новонаверненою Руссю. Водночас, автор певним чином іронізує з приводу того, що Візантії, яка втратила політичний вплив у пізньосередньовічному світі, не залишалось нічого іншого як «заниматься богословскими мистериями»¹⁵. Можна припускати, що зазначена ремарка та згадана вище теза про «розділення» церков також не додавали привабливості твору в очах архієпископа Інокентія. Загальновідомі приклади успадкованої від греків неприязні автор легко знаходить на сторінках «Повісті временних літ», приміром, коли Володимир Святославович відсилає геть католицьких проповідників. М. Костомаров вважав низку послань греків-митрополитів, як от звернення митрополита Никифора до Володимира Мономаха, свідченням їхнього протистояння претензіям римського понтифіка «на владу над Руссю» та виявом зацікавленості руських правителів щодо обставин конфлікту патріарших кафедр¹⁶.

Далі дещо докладніше на подіях вже останніх років візантійської історії автор дисертації зупиняється, характеризуючи вплив Фераро-Флорентійського собору на Русь. Коротко трактування подій М. Костомаровим можна викласти наступним чином. Флорентійська унія (1439 р.) об'єктивно не мала помітних наслідків для імперії ромеїв. Натомість, Західна Русь втрапила в «бурю ужаснейших бедствий». Оскільки руські землі на той час ще носили «тьнь зависимости от константинопольского патриаршего престола», то за нових обставин (готовності василевса та царгородського патріарха до унії із Римом) колишня перепона для «покушений пап, теперь... служила им [папам – *Авт.*] орудием»¹⁷. Світський і духовний володарі Візантії могли сподіватися на поміч Південної та Північної Русі, для чого слід було посвятити для обох частин єдиного митрополита. «Тогда бы [в уявленнях візантійських очільників – *Авт.*] можно было подвинуть и Литву и Московию к крестовому походу за спасение Византийской империи»¹⁸, – стверджував М. Костомаров. Висвячення на соборі в далеких італійських землях митрополитом Київським Ісидора спричинилося до низки взаємопов'язаних подій. Відбулося відокремлення Русі Південної в церковному відношенні від Північної. Римські папи,

¹⁴ Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. Київ: Держ. вид-во України, 1928. С. 2.

¹⁵ Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России... С. 2.

¹⁶ Ibid. С. 3.

¹⁷ Ibid. С. 8.

¹⁸ Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России... С. 9.

у зв'язку із захопленням Візантійської імперії турками-османами, втратили надії поєднатися з греками на рівні церковних структур і спрямували зусилля на інші православні краї, насамперед Русь. Отже, у першій спробі кваліфікаційної роботи М. Костомаров унаочнив загальне розуміння виняткового впливу візантійської цивілізації на руські землі.

Наприкінці третього десятку літ М. Костомаров мимохідь згадує ромейське царство, але вже не у науковій роботі, а в «молодечім писанні», за виразом М. Грушевського¹⁹, натхненному тексті «Книги буття». У лінійній, простій схемі людської історії, близькій для багатьох молодих романтиків того часу, «плем'я» греків (візантійців) сподобилось прийняти благодать, однак «покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка..., оставили при собі і імператорство і панство». Внаслідок цього зазнали Божої кари – «чахло, чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до турків»²⁰. Якщо прибрати провіденціалістську складову, то у нашому розпорядженні наочний приклад винятково лаконічної анотації до твору Е. Гібона про загибель Римської (у значенні Візантійської) імперії²¹. Цікаво, що у наступних рядках інші народи «лучше» приймають віру, аніж православні греки, а саме долають певні недоліки у сповідунні християнства у порівнянні з візантійцями. Слідом М. Костомаров переходить до частини про месіанську функцію «племени славянського», згадуючи посланих до нього Господом братів Кирила і Мефодія²². Таким чином, в історії людства, абсолютним мірилом якої, у певний час, в ідейно-політичному маніфесті, писаному Костомаровим, було світло християнської віри, імперія ромеїв як політичний організм відіграла роль нижньої сходинки у справі сходження до Істини.

До візантинознавчої тематики науковець опосередковано звернеться в рамках співпраці з виданням російського історика, археографа й архівіста М. Калачова. На сторінках «Архива исторических и практических сведений, относящихся до России» вміщена рецензія М. Костомарова на магістерську дисертацію Володимира Ламанського²³. Микола Іванович був вельми плідним критиком-оглядачем, як зауважили дослідники творчості, рецензії 1850-60-х рр. відзначалися широким коментуванням окремих подій і довгими абстрактними розумуваннями, «що не стосувалися безпосередньо... видання»²⁴. Відгук на кваліфікаційний твір у подальшому одного з найвідоміших російських славістів теж починається розлогими міркуваннями з приводу об'єктивних меж можливості дослідницької діяльності історика, які виставляють йому джерела. Загалом позитивно оцінивши студію молодого науковця, рецензент вказує, що вона не позбавлена «недоказаних предположений»²⁵.

¹⁹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Український історик. 1984. Вип. 1-4 (81-84). С. 150.

²⁰ Список «Книги буття українського народу» М.І. Костомарова, що був вилучений у М.І. Гулака під час обшуку в Олексіївському равеліні 2 квітня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х тт. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 160.

²¹ Gibbon E. The history of the decline and fall of the Roman Empire. London: Strahan & Cadell, 1776-1789. Vol. I-VI.

²² Список «Книги буття українського народу» М.І. Костомарова... С. 162.

²³ Костомаров Н. Рец. на кн.: Ламанский В. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. Санкт-Петербург, 1859 // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. 1860. Кн. 5. С. 18-35.

²⁴ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості... С. 393.

²⁵ Костомаров Н. Рец. На кн.: Ламанский В. О славянах... С. 20.

Основні зауваження спрямовані на перший розділ дисертації, щодо обставин потрапляння слов'ян на терени Малої Азії. Розділ базувався на свідченнях візантійських текстів. На думку М. Костомарова із згадок, вміщених у творах історика Феофана Сповідника, Константинопольського патріарха Никифора та інших документів, лише фрагмент про перехід понад 200 тисяч болгар за Чорне море у 762 р. може вважатися доказом існування слов'янських поселень у Малій Азії²⁶. Думка рецензента ґрунтується переважно на формальній логіці, глибинно сутність питання він не вивчав. Влучно Микола Іванович висловився з приводу ідентифікації В. Ламанським осіб, які в Нікеї підняли повстання у XIV ст. та підтримали самозванця, як слов'ян лише за тим критерієм, що, мовляв, такий характер повстання притаманний саме слов'янам²⁷. Певна іронія в цих рядках може розглядатися і як самоіронія, адже автор рецензії у свій час теж не був позбавлений ілюзій романтичної історіографії.

Нагода безпосередньо опрацювати візантійську тематику трапилася у другій половині 1860-х рр., у час, коли Микола Іванович стояв біля витоків відновлення «Вестника Европы» – «товстого» журналу ліберального спрямування. Він долучився як співредактор засновника видання М.М. Стасюлевича. Одним із ключових напрямів роботи «Вестника» була публікація робіт істориків. Співредактору доручили бібліографічний розділ, отже в обов'язки входило слідкувати за науковими новинками, коротко переповідаючи зміст та аналізуючи кращі з них на сторінках видання. Щоправда, на думку дослідниці Н. Разманової заняття не стало «сродною працею» для історика: «Его обзоры отличались пунктуальностью, включением всех без разбору новинок исторической литературы, сухостью, однообразием и растянутостью. Было очевидно, что эта работа не подходит для ученого»²⁸.

Саме у проміжку 1866-1868 рр., коли огляди літератури формував М. Костомаров, і припадає поява роботи під назвою «Патриарх Фотий и первое разделение церквей»²⁹.

«Весною 1868 года я на несколько времени прервал свои занятия историею Польши, приготовляя к печати для помещения в «Вестнике Европы»... статью о первом разделе церквей при патриархе Фотии, написанную по поводу вышедшей тогда немецкой книги Гергенретера»³⁰, – такий лаконічний запис залишив у «Автобиографии» М. Костомаров. Під титулом вказано наукове дослідження, на основі огляду якого і вибудований текст М. Костомарова – монографія свящ. Йозефа Гергенрөтера (1824-1890), перший том якої з'явився на світ у 1867 р.³¹ Професор очолював у Вюрцбурзькому університеті кафедру канонічного права та церковної історії. Зазначений тритомник німецького католицького історика заклав підвалини у справі докладного дослідження постаті Фотія³². Наукова громадськість щодо

²⁶ Ibid. С. 22.

²⁷ Ibid. С. 23.

²⁸ Разманова Н. Второе рождение журнала «Вестник Европы» // Вестник Европы. 2001. № 2. URL: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2001/2/raz.html>

²⁹ Костомаров Н. Патриарх Фотий и первое разделение церквей // Вестник Европы. 1868. Т. 1. Кн. 1 С. 120-168; Т. 1. Кн. 2. С. 591-636.

³⁰ Костомаров Н.И. Автобиография... С. 616.

³¹ Hergenröther J. Photius, Patriarch von Konstantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma: Bd. 1-3. Regensburg: Georg Joseph Manz, 1867-1869. Bd. 1. XVI, 887 s.

³² Крысов А.Г. Гергенрөтер Йозеф // Православная энциклопедия. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2006. Т. 11. С. 195-196.

постаті ієрарха від середини ХХ ст. орієнтується на цілісний образ, витворений у монографії Ф. Дворника, разом з тим сам чесько-американський дослідник відзначив роботу Й. Гергенрьотера, нерідко звіряючись з його тезами³³.

У першій частині статті М. Костомаров, вслід за Й. Гергенрьотером, подає огляд більш ніж півтисячолітньої історії відносин з Апостольською столицею Константинопольської кафедри, спочатку єпископської, згодом патріаршої. Відправним пунктом оповіді є заснування на місці колонії Візантій міста, якому судилося стати центром оновленої християнською вірою імперії. Починаючи вже від другої сторінки огляду і далі по тексту, М. Костомаров інколи подає докладні ремарки з важливих, на його думку, проблем міжцерковних взаємин доби Вселенських соборів. Перша нотатка стосується переказу про нібито отримання ще античним Візантієм світла християнської віри від первозванного апостола Андрія. «Это предание долго составляло и теперь составляет славу нашей православной церкви и опоры против притязаний Запада»³⁴, – наводить М. Костомаров загальновідому тезу східних християн у дискусіях з вірними римського понтифіка. Відповідно до традиції постулюється висновок про «старшинство» православних над Римом. Важко однозначно трактувати цей фрагмент у тексті – чи це вияв зазначеного М. Грушевським «візантизму» історика, чи формальна данина цензурі, аби уникнути непотрібних труднощів при публікації, навіяна негативним досвідом першої дисертації.

Стрижнем подальшої організації наративу є історія Константинопольської кафедри, доповнена вузловими подіями у минулому християнської Церкви загалом. Автор з'ясовує набуття очільниками престолу ваги та значення серед інших християнських владик. Двигуном цього процесу він вважав близькість ієрархів до імператорського двору та безпосередньо до самого володаря імперії: «Так как новый Рим, Константинополь, стремился поставить себя наравне со старым, сообразно этому и его духовные владыки стали стремиться возвысить свою власть»³⁵. Натомість єпископи старого Риму теж не бажали поступитися своєю історичною першістю.

М. Костомаров аналізує обставини процесу збільшення територій підвладних царгородському владіці, перебирання Константинопольською кафедрою контролю над Антіохійським та Александрійським престолами, набуття статусу третейського судді у внутрішньоцерковних конфліктах, можливість скликати синоди із приїжджих єпископів, які переросли у постійні зібрання тощо. Окрема роль відводиться характеристиці зростання впливу владики Нового Риму на Вселенських соборах. Характеристика внутрішньоцерковних подій співставляється та звіряється з аналізом основних перипетій політичного життя. Також аналізує М. Костомаров і події у лоні Католицької церкви, які мали стосунок до її поступового унезалежнення від василевсів. Спеціально акцентується відтворення механізмів протистояння Константинопольського єпископа з папою Римським.

Дослідник не намагається виправдовувати позицію константинопольського церковного престолу, вказує, що останній теж завинив у розширенні провалля між двома церквами, зокрема в епоху іконоборства, коли саме Захід, а не Схід, твердо

³³ Дворник Ф. Фотієва схизма: історія і легенда. Львів: Український католицький університет, 2017. С. 530.

³⁴ Костомаров Н. Патриарх Фотий... 1868. Т. 1. Кн. 1. С. 121.

³⁵ Там само.

перебував на позиціях «православного предання»³⁶. Разом з тим іконоборчий рух, на його думку, шляхом передачі імператором ілрійських провінцій під зверхність східного ієрарха, з іншої сторони посприяв у перспективі звеличенню Константинопольської патріархії. Нагадує науковець і про обставини неодноразових звернень благочестивих осіб зі Сходу до папи Римського у справі захисту церковної істини, що об'єктивно сприяло вивищенню останнього та розвитку вчення про першість понтифіка над усіма іншими єпископами.

Микола Іванович високо оцінив роботу вюрцбурзького професора, стверджуючи, що вона «очень замечательное явление в современной исторической литературе запада»³⁷. До достоїнств праці зараховував величезне число джерел, ясний і чіткий виклад, вміння ознайомити читача з особливостями описуваного періоду тощо. Разом з тим М. Костомаров зважено критикував недоліки роботи, до яких зараховував, по-перше, непохитну переконаність у правоті папства в тих подіях та упередження проти особи Фотія. Автор монографії послуговувався джерелами, які негативно зображають патріарха та його прибічників, хоч усвідомлював хиби цих текстів. На думку М. Костомарова, викладені у книзі факти, навіть попри бажання дослідника трактувати їх як аргументи супроти Фотія, нерідко підводять до протилежних висновків: «По прочтении его книги остается в душе читателя не совсем тот образ, какой хотел бы оставить автор»³⁸.

Однак, годі було чекати, що М. Костомаров зіб'ється на шлях антизахідної риторики. Співредактор «Вестника» чітко відмежовується від православних читачів, які хотіли б ідилічної картини подій навколо Константинопольського патріарха. Він погоджується, що відсторонення від патріаршого престолу Ігнатія відбувалось не за правилами, немає підстав виправдовувати розбещеність і всюдозволеність уряду в тих подіях.

У прикінцевій частині М. Костомаров комплексно репрезентує вже суто особисту візію подій середини IX ст., які відбувалися навколо Константинопольського патріаршого престолу. Висновки вибудовані на порівняльному аналізі збірних образів трьох ключових особистостей – винесеного у заголовок роботи очільника Церкви, його попередника, усунутого зі служіння незаконним чином, і римського понтифіка Миколая I. М. Костомаров відверто виявляє особисту людську приязнь Фотію, який навіть «отражаясь в том историческом зеркале, какое навел на него Гергенрёттер, является самою светлою, симпатичною личностью»³⁹. Особистість ієрарха трактована як глибоко трагічна – владні повноваження патріаршого сану аж ніяк не компенсували необхідність миритися і коритися аморальному палацовому середовищу. М. Костомаров заочно дискутує з німецьким дослідником, який стверджував про удаваність нарікань патріарха на свою долю, а то й одверто називав аргументи останнього брехнею⁴⁰. Дописувач «Вестника» пропонує змістити фокус на інше формулювання проблеми – чи мав змогу Фотій зректися сану, чи таке зречення міняло ситуацію, відповідаючи заперечно на обидва питання. На закиди щодо швидкого зведення в духовний сан світської особи М. Костомаров

³⁶ Костомаров Н. Патриарх Фотий... 1868. Т. 1. Кн. 1. С. 152.

³⁷ Там само. 1868. Т. 1. Кн. 2. С. 630.

³⁸ Костомаров Н. Патриарх Фотий... 1868. Т. 1. Кн. 2. С. 631.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Hergenröther J. Photius, Patriarch von Konstantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma... S. 445.

наводить аргументи про буденність такої практики для реалій імперії ромеїв. Слідом висуває думку, що докорити у небажанні зректися патріаршого сану можна також Ігнатію, який би таким вчинком виявив християнське смирення і не давав у безвихідній ситуації привід втручання у справи східної кафедри римському першоієрарху.

Не влаштовує М. Костомарова однозначність зображення Й. Гергенрьотером розстановки сил у протистоянні прибічників фотієвих та ігнатієвих. Німецький дослідник намагається представити ситуацію таким чином, нібито на стороні других перебувала більшість, а Фотій опирався, насамперед, на підтримку світської влади. Костомаров не втомлюється нагадувати, що сам Гергенрьотер неодноразово згадує про підтримку Фотія освіченими колами. Натомість, патріарх Ігнатій, у час коли обіймав престол, імовірно виявляв ворожість до освіченості, особливо до античного знання. На підставі таких міркувань М. Костомаров доходить до висновку, що «на соборах, которые так очерняются и клеймятся позором папистами и доверчивым новым историком Фотиевой эпохи, *могли*, и непременно должны были, действовать в пользу Фотия лица, вовсе не по одним нечистым и эгоистическим побуждениям»⁴¹.

М. Костомаров вважає, що справді важливим недоліком Фотія виявилися слабкість волі та необережність, риси питомо властиві науковцям, які неспроможні передбачати перебіг подій у суспільному житті. Наслідком цього недоліку стала фатальна помилка – прийняття найвищого церковного сану за край невдалих зовнішніх обставин.

Дослідник підкреслює – очищення Фотія від несправедливих звинувачень не повинно перетворитися в огульну критику його суперника папи Миколая I. Поведінку понтифіка пояснював шляхетним прагненням позбавити Церкву світського контролю, зокрема обуренням станом справ, який склався у Візантійській імперії, де влада мала більшість важелів для обрання церковного лідера. Історик не вважає необхідним приписувати винятково честолюбні мотиви папському вченню про верховну владу Римської церкви, однак стверджує, що ця теорія була ідилією, непридатною для реалізації. Папа у своїй щирості довів ідею до крайнощів.

Царгородський владика, який представляв греків, а отже вищу культуру християнського Сходу, не міг погодитися з такими зазіханнями, адже в «папских доводах он видел только ухищрения, он не мог признать их спасительными для церкви, как ее выставляли западники»⁴². Зрештою, завершує думку М. Костомаров, навіть за умов, коли б патріарх погодився підкоритися папі, такого підпорядкування не визнала б світська влада.

Доречність костомарівської реабілітації патріарха Фотія підтвердила згадана вище монографія Ф. Дворника. Навіть особливо не заглиблюючись у її зміст, зупинившись на висновках, маємо очевидні паралелі. Католицький священник з середини ХХ ст. погоджується, що «особа Фотія, великого патріарха й отця Східної Церкви, століттями трактувалася на Заході з незаслуженою погордою та зневагою»⁴³. Є серйозні підстави вважати ієрарха великим церковним мужем, великодушним християнином. Дослідники, продовжує Ф. Дворник, які добре знали на інтелектуальній спадщині вченого-гуманіста, віддаючи їй інстинктивну пошану, не мали під-

⁴¹ Костомаров Н. Патриарх Фотий... 1868. Т. 1. Кн. 2. С. 634.

⁴² Костомаров Н. Патриарх Фотий... 1868. Т. 1. Кн. 2. С. 636.

⁴³ Дворник Ф. Фотієва схизма... С. 457.

став вірити байкам про нього, поширюваним ворогами. Звичайно, подібно до Костомарова, у наступні десятиліття після виходу праці Гергенрьотера чимало вчених оспорювали висловлені ним положення. Особиста заслуга Миколи Івановича у тому, що не спеціалізуючись на зазначеній проблематиці, він зумів доволі прозорливо й у коректній формі висловити не лише низку слушних зауважень до праці німецького дослідника, але й дійти на опрацьованому матеріалі до ґрунтовних власних висновків.

М. Костомаров писав, що очікуватиме наступні частини роботи Й. Гергенрьотера⁴⁴. Однак, у зв'язку із відходом від керівництва бібліографічним підрозділом «Вестника Европы», не виконав обіцяного.

На думку дослідників інтерес історика до постаті Царгородського патріарха викликаний діяльністю останнього у справі поширення християнства серед слов'янських народів, а також тим фактом, що Фотій «перший повстав проти панування папізму в християнському світі»⁴⁵.

На мою думку слід у ширшому плані трактувати обставини появи тексту, аналізуючи, по-перше, через призму історії читання. По-друге, інтерес до яскравої, неординарної постаті Фотія також добре вкладається в шерех історико-біографічних студій М. Костомарова. Звичайно, не слід вважати абсолютно рівнозначним текст, написаний за працею німецького візантиніста-теолога, із студіями Миколи Івановича про Б. Хмельницького, І. Мазепу. Разом з тим його можна зіставити із біографіями історичних діячів, зібраних в «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»⁴⁶. Іншими словами, образ Фотія, а також побічні реконструкції інших життєписів (з ним пов'язаних) нехай і не зовсім самостійно виписаний, увійшов до галереї історичних діячів, яким Костомаров приділяв визначальне місце в історичному процесі. Отже, наведене вище зауваження Н. Разманової надто вже безапеляційно знецінює чималу ділянку наукової роботи Костомарова.

«Мы отважились воскресить древнюю греческую жизнь в Крыму в драматической форме»⁴⁷, – так у передмові до історичної драми «Эллины Тавриды» (1884 р.) пояснює Костомаров мету її написання. Цей зразок красного письменства – ще одне свідчення сопричасності до візантійської культурної спадщини. Адже фабула драми запозичена із відомої пам'ятки історико-політичної думки – твору «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного⁴⁸. Йдеться про останній, 53-й розділ твору василевса, де вміщена оповідь про героїчний вчинок Гікії, доньки херсонеського протевона Ламаха (рядки 234-492), яка врятувала поліс від підступних намірів її чоловіка – сина боспорського правителя. Як зауважують коментатори публікації пам'ятки та більшість дослідників, останній розділ книги найімовірніше не належав перу порфіродного володаря. До того ж він цілком випадає з хронологічної послідовності самого твору. Найімовірніше, у нашому розпорядженні виписки із місцевих херсонеських хронік античного та пізньоантичного часу, які могли би слугувати джерелом для автократора, однак увійшли в текст не перероб-

⁴⁴ Костомаров Н. Патриарх Фотий... 1868. Т. 1. Кн. 2. С. 630.

⁴⁵ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості... С. 333.

⁴⁶ Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 2-х тт. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1912. Т. 1. 1052 с.

⁴⁷ Костомаров Н. Эллины Тавриды // Костомаров М.И. Твори: У 2-х тт. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1. С. 355.

⁴⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва: Наука, 1991. С. 259-273.

леними⁴⁹. Правдоподібно, зазначені в оповіді події відбувалися у I ст. до н.е. Однак, для М. Костомарова, який у цьому випадку виступає передовсім драматургом, а вже потім істориком, цікавіше одним з перших закарбувати у белетристиці життя колоністів, а саме антагонізм дорійської та іонійської гілок еллінського племені.

Сліди ромейської присутності на Півдні України дослідник також особисто оглядав. Влітку 1870 р. вкотре побував у Криму. Микола Іванович відвідав руїни Херсонесу-Херсону, де «замечательными показались... недавно откопанные мраморные фундаменты существовавших там некогда православных византийских церквей»⁵⁰. Костомаров якраз застав розбудову церкви у тій локації, де, як припустили, відбулося хрещення Володимира Святославовича.

У травні 1872 р. у Мотронинському монастирі тутешній архімандрит показав історико-мандрівнику раньовізантійські монети. Знахідка дала привід Костомарову припустити, що неподалік монастиря існувало «поселение, входившее в торговые связи с византийским миром»⁵¹.

Неодноразово М. Костомаров відвідував головну пам'ятку візантійсько-руського зодчества – собор св. Софії у Києві. Стіни головного храму Русі-України були одного разу місцем, де молоді кирило-мефодіївці скріпляли братство клятвою, в інші рази храм був предметом огляду як пам'ятки архітектури⁵². Святу Софію Костомаров згадає під час подорожі італійськими землями 1857 р., оглядаючи іншу пам'ятку, в якій закарбувалася ромейська архітектура – базиліку св. Марка у Венеції: «...мне представилось в ней что-то давно знакомое: это мозаика стен, припоминавшая мне киевскую Софию»⁵³. Не оминув увагою Микола Іванович у 1848 та на початку 1860-х рр. і ще однієї давньоруської пам'ятки, де відклалася печать візантійської культури – Софійського собору у Новгороді⁵⁴.

Таким чином, Костомарове візантинознавство реалізувалося крізь оптику його церковно-історичних і славістичних студій. М. Грушевський влучно окреслив наукову індивідуальність Миколи Івановича вельми двозначним терміном «візантизм». Певна діалектична розділеність притаманна поглядам молодого Костомарова. Так, у магістерській дисертації елементи захоплення роллю Ромейської держави в житті Русі співіснують з погано прихованими симпатіями до критичної візії діячів Просвітництва щодо ролі імперії у всесвітньо-історичному процесі. У середині кирило-мефодіївських братчиків не було потреби зважувати формулювання, тому історичні шляхи держави ромей піддані нищівній критиці. Суперечність полягала в тому, що виголошувалося політичне слов'янофільське *sed* молодого Костомарова під символічним омофором візантійців Кирила та Мефодія і в склепіннях храму за благословення Богородиці-Оранти.

Зрілий Костомаров висловлюється щодо не завжди вдалого трактування В. Ламанським згадок у візантійських джерелах про переселення слов'ян. Наближенням впритул до візантійської історії став розлогий критичний огляд на сторінках «Вестника Европы» праці Й. Гергенрьотера присвяченої постаті Константинопольського патріарха IX ст. Фотія. Костомаров, переповідаючи зміст тексту німець-

⁴⁹ Ibid. С. 450.

⁵⁰ Костомаров Н.И. Автобиография... С. 618.

⁵¹ Ibidem. С. 625.

⁵² Ibid. С. 463; Микола Костомаров: Віхи життя і творчості... С. 455.

⁵³ Костомаров Н.И. Автобиография... С. 514.

⁵⁴ Ibid. С. 489, 531-532.

кого дослідника, супроводжує його своїми міркуваннями, і, що важливо, пропонує на основі огляду особисту візію подій. Симпатії українського історика на стороні Царгородського патріарха, він намагається пояснити мотиви морально суперечливих рішень цієї постаті. Разом з тим дослідник не збився на манівці огульної критики монографії католицького автора. Прозорливість виявилася у слушній реабілітації Фотія, доречність такого погляду засвідчують здобутки сучасного візантинознавства. Вже наприкінці життєвого шляху Костомарова надихнув до створення драматичного твору фрагмент праці відомого візантійського імператора. Неодноразово науковець фіксує особисте зацікавлення щодо пам'яток візантійсько-руської архітектури.

REFERENCES

- Dvornyk, F.** (2017). *Fotieva skhyzma: istoriia i lehenda*. Lviv: Ukrainyskyi katolytskyi universytet [in Ukrainian].
- Gibbon, E.** (1776-1789). *The history of the decline and fall of the Roman Empire*. Vol. I-VI. London: Strahan & Cadell.
- Hergenröther, J.** (1867). *Photius, Patriarch von Konstantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma*. Bd. 1. Regensburg: Georg Joseph Manz [in German].
- Hrushevskiy, M.** (1928). Z publitsystychnykh pysan Kostomarov [From journalistic writings of Kostomarov]. In **Hrushevskiy, M. (Ed.)**. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova*. Kyiv, pp. III-XXI [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1984). Kostomarov i novitnia Ukraina [Kostomarov and modern Ukraine]. *Ukrainskyi istoryk, 1-4*, 148-170 [in Ukrainian].
- Konstantin Bagrianorodnyi** (1991). *Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Kostomarov, M.I.** (1990). Spysok «Knyhy buttia ukrainskoho narodu» M.I. Kostomarova, shcho buv vyluchenyi u M.I. Hulaka pid chas obshuku v Oleksiivskomu ravelini 2 kvitnia 1847 r. [List of «Books of the Existence of the Ukrainian People» by M.I. Kostomarov, which was confiscated from M.I. Gulak during a search in Aleksis Ravelin on April 2, 1847]. In **Sokhan, P.S. (Ed.)**. *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo*, (Vol. 1, 152-169). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kostomarov, N.** (1860). Retsenziia na knigu V. Lamanskogo «O slavianakh v Maloi Azii, v Afrike i v Ispanii» [Review of the Book by V. Lamanskii «About the Slavs in Asia Minor, Africa and Spain»]. *Arkhiv istoricheskikh i prakticheskikh svedenii otnosiashchikhsia do Rossii, 5*, 18-35 [in Russian].
- Kostomarov, N.** (1868). Patriarkh Fotii i pervoe razdelenie tserkvei [Patriarch Photius and the first division of the churches]. *Vestnik Evropy*, Vol. 1 (1), 120-168; Vol. 1 (2), 591-636 [in Russian].
- Kostomarov, N.I.** (1912). *Russkaia istoria v zhizneopisaniakh yeio glavneishikh deiatelei* [Russian history in the biographies of its main figures]. Sankt-Peterburg: Tipografiia M.M. Stasiulevicha [in Russian].
- Kostomarov, N.** (1928). O prichinakh i kharaktere unii v Zapadnoi Rossii [On the causes and nature of the union in Western Russia]. In **Hrushevskiy, M. (Ed.)**. *Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia Kostomarova*, Kyiv, pp. 1-40 [in Russian].
- Kostomarov, N.** (1990). Elliny Tavridy [Hellenes of Taurida]. In **Kostomarov, M.I.** *Tvory*, (Vol. 1, pp. 351-409). Kyiv [in Russian].
- Kostomarov, N.I.** (1990). Avtobiografiia [The Autobiography]. In **Kostomarov, N.I.** *Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografiia*. Kyiv, 425-651 [in Russian].
- Krysov, A.G.** (2006). Gergenreter Iozef [Joseph Hergenröther]. In *Pravoslavnaia entsiklopediia*, (Vol. 11, pp. 195-196). Moskva [in Russian].
- Levytska, O.** (2015). Pereosmyslennia zmistu ta znachennia pershoi dysertatsii M.I. Kostomarova «Pro prychny i kharakter unii v Zakhidnii Rosii» [Rethinking the content and meaning of the first dissertation of M.I. Kostomarov «Pro prychny i kharakter unii v Zakhidnii Rosii»]. *Skhid, 3*, 38-44 [in Ukrainian].
- Mikheeva, V.V.** (2007). *Nikolai Ivanovich Kostomarov v Kharkove (1833-1844)* [Nikolai Ivanovich Kostomarov in Kharkov (1833-1844)]. Kharkov: Izdatel Timchenko A.N. [in Russian].
- Pinchuk, Yu.A.** (2012). Slobozhanshchyna – mistse narodzhennia y stanovlennia M.I. Kostomarova yak istoryka [Slobidska Ukraine – place of birth and formation of Kostomarov-historian]. In **Pinchuk, Yu.A. (Ed.)**. *Vybrani studii z kostomarovnavstva*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta

dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 131-134 [in Ukrainian].

Razmanova, N. (2001). Vtoroe rozhdenie zhurnala «Vestnik Evropy» [Rebirth of the magazine «Vestnik Evropy»]. *Vestnik Evropy*, 2. Retrieved from: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2001/2/raz.html> [in Russian].

Smolii, V.A. (Ed.) (2005). *Mykola Kostomarov: Vikhy zhyttia i tvorchosti. Entsyklopedychnyi dovidnyk* [Mykola Kostomarov: milestones of life and work. Encyclopedic reference book]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

Tymoshenko, L.V. (2001). Mahisterska dysertatsiia Mykoly Kostomarova pro Beresteisku uniiu [Kostomarov's master's thesis on the Union of Brest]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. Shevchenka: Istoriiia*, 56, 88-92 [in Ukrainian].

Oleh Fayda

(Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine)

e-mail: oleg_faيدا@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3110-916X>

Little-known M. Kostomarov: Byzantine Notes between Science, Publicism, and Fiction

A careful review of Kostomarov's heritage allows us to identify a group of materials of scientific, social, and political nature, in which research attention is focused on Byzantine issues. From this viewpoint, the problem has not been studied. Only a few publications indirectly touch on some of Kostomarov's studies, where he deals with the past of the Byzantine Empire.

The goal of the paper is to find out the importance of Byzantine issues in the creative heritage of M. Kostomarov, first of all in his scientific, social, and political works. The main objectives are to outline the range of works in which the scholar addresses the episodes from the history of the Byzantine Empire; to analyze the content of these works and their scientific value; to show the process of scholar's creation of a personal image of the Roman Empire's history.

For the first time, Kostomarov, a student, addresses the past of the empire on the Bosphorus in the pages of his master's dissertation, which was devoted to the union processes in southwestern Rus. The Power did not like even the theoretical, indirect adjoining of the theme of the study with the social and political events of the late 1830s. The Minister in St. Petersburg decided to eliminate the printed copies. Local archbishop considered the solitary critical records on the activities of the Patriarchate of Constantinople in the text to be inappropriate. In general, in the dissertation Byzantine civilization was presented as the creator of the foundation of the church, state, and cultural life of Rus lands. In the mid-1840s, M. Kostomarov, as an activist of the Cyril and Methodius Brotherhood, negatively assessed the place of the 'Greek Kingdom' in the linear scheme of human history.

The scholar indirectly addressed the Byzantine issue in a review of Volodymyr Lamanskyi's study. The reviewer considered that the author of the master's dissertation was not critical enough while analyzing Byzantine texts about the migration of Slavic peoples in the Empire.

The most notable achievement of M. Kostomarov in the Byzantine field is the work *Patriarch Photius and the First Division in the Church* (1868). On the one hand, it is a thorough and generally objective critical review of the first volume of the monograph by the German Catholic historian J. Hergenröther. On the other hand, M. Kostomarov also represents a personal view of the events of the middle of the 9th century which took place around the Patriarchal Throne of Constantinople. Ukrainian scholar's 'rehabilitation' of Patriarch Photius is confirmed by modern scientific discourse.

Addressing the Byzantine issue can also be found in the literary works and interest in the monuments of Byzantine-Rus architecture shown in the travel notes of M. Kostomarov.

Thus, Kostomarov's image of the Byzantine Empire is not entirely self-sufficient. It was formed through the prism of his church, historical and Slavic studies. In his early years, the

scholar was uncertain in his attitude to the Byzantine heritage. The later Kostomarov is more objective in his scientific assessments. This allowed the scholar to characterize the multifaceted image of Patriarch Photius more objectively.

Keywords: Mykola Kostomarov, Byzantine Empire, Photius, Slavs, Constantine VII Flavius Porphyrogenitus

Надійшла до редакції / Received: 30.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2020